

An Ontology of Human in Shāhnāmeḥ and Mahābhārata Based on Good and Evil in Myths

Artmiz SayadChamani¹ | Fatemeh Modarresi²

1. Ph. D. Student of Epic Literature, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran.

2. Corresponding Author: Professor of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran. Email: f.modarresi@urumia.ac.ir

Article history: Received 28 August 2023; Received in revised form 19 November 2023; Accepted 25 November 2023; Published 30 March 2025

Abstract

A major aspect of ontology of human in a myth is how this is founded on good and evil. In a constant conflict between the forces of good and evil, good has eventually overcome evil. This forms a foundation based on which one can interpret creation of human, human life in the universe, human's connection to his being, and his eventual fate. The present paper takes a descriptive approach to a comparative analysis of the myths portrayed in Ferdowsi's Shāhnāmeḥ and the Indian myths depicted in Mahābhārata, with the findings point to some similarities between the two. In both of these works, the foundation of good and evil has influenced genesis and creation of human, the purpose of human creation, and how human relationships develop in families or across a nation. The forces of evil, embodied as dīvs (demons), Ahrīman (destructive spirit) or evil characters, are in a constant battle with the forces of good. But eventually based on the purposes of human creation in a myth, the forces of good have won the fight as they are of a good essence and the nature of their existence come from Ahūrā. The conflicts between Keyumars and Ahrīman, Fereydun and Zahhāk, and the people of Iran with the people of Tūrān in Shāhnāmeḥ or similarly the battle between the Kurus and the Pandavas clearly exemplify how human ontology is based on good and evil. In this analogy, the Pandavas and Iranians have been created of a good essence and are intended to the forces of evil, and although the evil temporarily prevails, eventually the forces of good overcome to begin a period of goodness.

Keywords: myth, human, Shāhnāmeḥ, Mahābhārata, good, evil

1. Introduction

A major aspect of myths deals with ontology of human. Thus, human has been and continues to be familiar with this aspect. "Myths of every people speak of creation, divine entities, man, and the fate of the universe, in an attempt to explain social structures, and behavioral and moral models and rituals in any primitive society" (Bahar, 1997: 75-76). Therefore, "It is an interpretation of the manifestations of human life" (Hinnells, 1985: 110). "Despite the cultural diversity of myths, it is still possible to point to common principles shared by myths which in fact form the very foundations of mythologically formulated ontology" (Dehghan, 2015: 100). One such common principle is based on the good and the evil. In mythological ontology, the good has its origin in the holy being of Ahūrā (the holy spirit) while the evil originates from the unholy being Ahrīman (the destructive spirit). Accordingly, the foundation of the good and the evil in human ontology points to several similarities between the myths held by different people and nations comparing them, the ethnic and cultural commonalities of nations can be analyzed.

The problem dealt with by the present study is to examine differences and similarities in human ontology including the views on creation and genesis, objectives of creation, human relations at family and national levels, and teleology in *Shāhnāmeḥ* and *Mahābhārata*. “Cohabitation of Persians of Airyanem Vaejah and Indians of the Vedic period has been established against a common background” (Zarrinkoob, 1985: 18). These, the two nations lived in the same place, “before separation” (Bahar, 1997: 16) and according to scientific evidence, although they started to reside at new places and mix with other people, they still reflected their mythical beliefs in their works. On the one hand, these beliefs reflect a form of ontology and worldview that maintain the views held by ancient humans, and on the other, they feature important characteristics including a foundation based on the “good” and the “evil” which played a major role in Persian and Indian myths.

2. Detailed Research Methodology

The present study was conducted using an analytical descriptive approach. Desk research was used for a literature review to identify the ontological foundations of the good and the evil as they were discussed in *Shāhnāmeḥ* and *Mahābhārata*. Next, the study focused on the main topic of analyzing *Shāhnāmeḥ* and *Mahābhārata* as its main topic.

3. Discussion

In *Shāhnāmeḥ*, a work written by Ferdowsi, the mythical era coincides with the beginning of the book while the epic section begins with heroic stories of Zāl and ends with the death of Rostam. As for *Mahābhārata*, a number of “indologists believe that it was originally called *Jaya* (meaning victory). The book consists of 8,800 verses and is believed to be a work of Vyasa” (Mahābhārata, 1979, v. 1: 8). The story of *Mahābhārata* is based on true historical facts” (Tripathi, 2021: 194). However, other stories were added to the original book over time, turning it into an entirely mythical work.

A comparison of these two works regarding creation and genesis and origin of human in the universe indicates general similarities. According to Ferdowsi, God first created the four basic elements, namely fire, air, water, and earth, which combined to make other elements in the universe (Ferdowsi, 2011: 1). In fact, the belief held by Ferdowsi originated from mythical views since these four basic elements always played a significant role in the continuation and quality of human life. The *Bhagavad Gita*, a section of *Mahābhārata* which contains deep religious and mythical beliefs, introduced kreṣṇ as the creator god. In addition, water was believed to be the origin of material life in Rīgveda. In both works, human is created when the conditions have become conducive to human growth. The forces of good, embodied in different forms such as Haoma, help man. While Haoma is a god in Persian myths, he has a human form in *Shāhnāmeḥ* and informs Kay Kāvus and Kay Khosrow of Afrāsiyāb’s hideout (Ferdowsi, 2011: 825). Likewise in *Mahābhārata*, the gods and goddesses known as devatas and apsaras were personified in human figures. An example is the goddess Ganga (ibid., v. 2: 122). The foundation of the good and the evil can be traced to genesis of the children of the Kurus and the Pandavas. The Pandavas descended from gods while the Kurus were the result of a piece of meat converted into human in a jar. The forces of evil and *Ahrīman* are also actively involved in human genesis, with ill-natured people clearly showing a sense of belonging to the world of darkness and evil. Zāhhāk and Afrāsiyāb are two prominent examples in *Shāhnāmeḥ*. The two works discussed here highlight that the most important goal behind creation of man was to follow the good and fight the evil. As far as family relations are concerned, *Shāhnāmeḥ* and *Mahābhārata* again show some similarities in terms of how these relations are rooted in the good and the evil. Those originated from a good essence treat their family and people well while those with an evil essence seek enmity. In the mythical section of *Shāhnāmeḥ*, the foundation of the good and the evil is reflected in the conflict between the people of Persia and the people of Tūrān. In family relationships, there is also a mixture of good and bad forces, which means that these two forces may live together, such as Afrasiab and Aghirirth. In addition, the forces of *Ahrīman* are depicted in the form of fratricide and patricide. The conflict between the good and the evil in *Mahābhārata* coincide with familial relations. The major war depicted in this book breaks between the Kurus and the Pandavas, who are cousins. The conflict in Yudhishtira and Duryodhana is clearly one between the good and the evil. A contrastive analysis of *Shāhnāmeḥ* and *Mahābhārata* supports the idea that hostility always began on the part of humans with evil essence but ended with the victory of those of good essence. Furthermore, the foundation of the good and the evil specifically influence the fate of man. Those of good essence have a good fate

and find an eternal life after death. This is exemplified by Yudhishtira and Kay Khosrow, both fighting and overcoming the forces of evil. But out of the fear of falling prey to evil temptations, they both resign their thrones and joined the eternal universe.

4. Results

The findings of this study indicate similarities between the two works. In terms of genesis and creation of man, humans of *Ahūrā* have good essence while those belonging to the forces of *Ahrīman* are either *dīvs* (demons) embodied as human figures or humans reflecting evil essence. In addition, forces of evil transform into different human figures to help humans overcome forces of evil. The same good and evil forces are also present in relationships between humans. The forces of good always do good but people of *Ahrīman* character always do evil and ignore their familial and blood relations. The effects of the conflict between forces of good and evil go beyond familial relations and get reflected in social and national relations. In both cases, an evil essence causes wars between members of the same family, ultimately resulting in the victory of the good over the evil. As for the fate of man, the forces of evil are destroyed across the universe or remain in captivity to see how the forces of good overcome the forces of evil. But the forces of *Ahūrā* find an eternal life.

5. References

- Aidanlou, S. (2003). Indications of Mythical Nature of Afrāsiyāb in Shāhnāmeḥ, **Literary Research Quarterly**, 2: 7-32.
- Alaei, M. (2007). **Linguistic and Conceptual Analysis of Bhagavad Gita**, Ph.D. Thesis, supervised by Mohammad Taghi Rashed Mohassel, Tehran, Research Center for Humanities and Cultural Studies.
- Amouzegar, J. (2005). **History of Persian Mythology**, Tehran: SAMT.
- Bahar, M. (1996). **A Research in Iranian Mythology**, v. 2, Tehran, Agah.
- Bahar, M. (1997). **Essays in Iranian Culture**, Tehran: Fekr-e-Rouz.
- Christensen, A. (2014). **Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des iraniens**, translated into Persian by Amozegar, Jaleh & Tafazzoli, Ahmad, Tehran, Cheshmeh, 3rd Ed.
- Dabir Siaghi, S.M. (2004). **A Biography of Ferdowsi and Shāhnāmeḥ**, Tehran: Ghatreh.
- Darmesteter, M. J. (1975). Commonalities between Shāhnāmeḥ and Mahābhārata, translated into Persian by Jalal Sattari, **Art & People**, 153-154: 17-33.
- Dehghanzadeh, S. (2015). **Sacred Ontology in Myths**, Religious Research, 13 (5). pp. 99-114.
- Eliade, M. (1959). **the Sacred and the Profane: The Nature of Religion**. Translated by Willard R. Trask. New York: Harcourt.
- Esmailpour, A. (1998). **Myth as Symbolic Expression**, Tehran: Soroush.
- Farnbagdadgi. (1380). **Bundahishn**, author: Mehrdad Bahar, Tehran: Tos.
- Ferdowsi, A. (2011). **Shāhnāmeḥ**, v. 1, based on the version printed in Moscow, Tehran: Hermes.
- Ghaemi, F. (2015). Comparative Analysis of the Myth of Zahhak, **Epic Literature Research Journal**, 19: 27-65.
- Hinnells, J.R. (2014). **Persian Mythology**, translated into Persian by Farrokhi, Bajlan, Tehran: Asatir.
- Jahanpour, F., Haghparast, L. (2012). Recreating Bundahishn and Mazda Mythology: Creation in the Story of Zahhak, **Literary Essays**, 177: 62-83.
- Lévi-Straus, C. (2010). **Myth and meaning**, translated into Persian by Khosrawi, Shahram, Tehran: Markaz.
- Mahābhārata. (1979). **Mahābhārata (the greatest ancient poetic collection in the world in Sanskrit)**. translated by Mir Ghias-al-Din Ali Qazvini, aka Naghib Khan, edited and annotated by Seyed Mohammad Reza Jalali Naeeni and Shukla, N. S., Tehran: Tahouri.
- Mozaffari, N. (2010). **A Comparative Review of Human Status in Shāhnāmeḥ and Mahābhārata**, Tehran: Shalak.
- Pourdavoud, E. (2001). **Yasna**, Tehran: Asatir.
- Pourdavoud, E. (2010). **Gatha**, Tehran: Asatir.
- Rigveda. (1973). **Excerpts from Rigveda (the Oldest Living Evidence of Hindu Religion and Society)**. reviewed and prefaced by Seyed Mohammad Reza Jalali Naeeni, Tehran, Nogreh.

- Sarkarati, B. (1978). Mythological Foundation of the Iranian National Myth, **Tabriz School of Literature and Humanities**, 125: 1-61.
- Sattari, J. (2009). **World of Mythology and Persian Myths**, 2nd Ed., Tehran: Markaz.
- Sen, K.M. (1996). **Hinduism**, translated into Persian by Pashaei, A., Tehran: Fekr-e-Rouz.
- Tripathi, R.Sh. (2014). **History of Ancient India**, translated into Persian By Alizadeh Tabatabaei, Seyed Abolfazl (2021). Tehran: Avahia.
- Van Noten, B. (2018). **Mahabharat, the national and mythological epic of India**, rewritten by William Buck, translated by Farnoosh Olad, Tehran: Cheshme (electronic book).
- Vashghani Farahani, E. (2020). The story of Arash, the survivor of the myth of "The Archer God of Light" in ancient Indo-European peoples, **Subcontinent Researches**, 12(39): 263-282.
- Warner, R. (2010). **Encyclopedia of World Mythology**, translated into Persian by Esmaeilpour, Abolghasem, Tehran: Ostoureh.
- Zarrinkoob, A. (1985). **History of Iranian People**, Tehran: Amir Kabir.

Cite this article: SayadChamani, A., Modarresi, F. (2025). An Ontology of Human in Shāhnāmeḥ and Mahābhārata Based on Good and Evil in Myths, *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 161-180. DOI: [10.22111/jsr.2023.46512.2375](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46512.2375)

هستی‌شناسی انسان در شاهنامه و مهابهاراتا بر بنیاد نیکی و بدی اسطوره

آرتمیز صیادچمنی^۱ | فاطمه مدرسی^۲

۱. دانشجوی دکتری ادبیات حماسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران، ایمیل: f.modarresi@urumia.ac.ir

چکیده

یکی از موارد مهم در هستی‌شناسی انسان در اسطوره، بنیاد نیکی و بدی است. همواره نیروهای بدی و نیکی در جدال با هم هستند و سرانجام نیروی نیکی بر بدی پیروز شده است. بر این اساس، آفرینش انسان، زندگی انسان در جهان، ارتباط او با هستی و فرجامش قابل تفسیر است. در این مقاله، بخش اساطیری شاهنامه فردوسی با مهابهاراتا در این موضوع به شیوه توصیفی-تحلیلی، بررسی تطبیقی شده است. نتایج بررسی، مشابهت را نشان می‌دهد؛ چنانکه در هردو اثر، بنیاد نیکی و بدی، بر هستی‌پذیری و آفرینش انسان، اهداف آفرینش انسان، روابط انسان درون خانواده و سطح ملی تأثیر گذاشته است. نیروهای بدی به صورت دیو، اهریمن یا شخصیت‌های اهریمن صفت، پیوسته در جدال با نیروهای نیکی قرار گرفته‌اند؛ سرانجام باتوجه به اهداف آفرینش انسان در اسطوره، نیروهای نیکی پیروز می‌شوند. جدال کیومرث با اهریمن، فریدون با ضحاک و نیز تورانیان و ایرانیان در شاهنامه، در مقابل جدال کوران و پاندوان در مهابهاراتا، نمونه مشخص و مشابهی بوده که به واسطه مطالعه آن، ساختار هستی‌شناسی انسان بر بنیاد نیکی و بدی، نمایان می‌شود. در این تشابه، پاندوان و ایرانیان با ذات نیک آفریده شده‌اند و هدف از آفرینش آن‌ها مبارزه با نیروی بدی است و اگرچه مدتی بدی چیره شده؛ سرانجام هردو پیروز می‌شوند و دوره نیکی آغاز می‌شود.

واژه‌های کلیدی: اسطوره، انسان، شاهنامه، مهابهاراتا، نیکی، بدی

۱- مقدمه

بخش مهم اساطیر به مباحث هستی‌شناسی می‌پردازد؛ بنابراین انسان با این مقوله بیگانه نبوده و نیست. «اساطیر هر قوم درباره خلق هستی، خدایان، انسان و خویشکامی ایشان و سرانجام هستی سخن می‌گوید و توجیه‌کننده ساختارهای اجتماعی، آیین‌ها و الگوهای رفتاری و اخلاقی هر جامعه ابتدایی است» (بهار، ۱۳۷۶: ۷۵-۷۶). «درواقع اسطوره نه تنها روایتی از رخدادهای گذشته و رویدادهایی است که در آینده پدید می‌آید، بلکه تفسیری از نمودهای زندگی انسان است» (هینلز، ۱۳۹۳: ۳۹۰). «از منظر هستی‌شناسی، یک شباهت بنیادین در اساطیر هر قوم می‌توان یافت. حتی برخی معتقدند خاستگاه همه اساطیر، یک سرزمین است و از آنجا به جاهای دیگر نشر یافته‌اند» (اسماعیل پور، ۱۳۷۷: ۵۵). گرچه اساطیر هر قوم را باید در شالوده فرهنگ همان قوم درک و تفسیر کرد (لوی استروس، ۱۳۸۹: ۴۰)، «باوجود تنوع فرهنگی اساطیر، می‌توان از برخی اصول

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۱۶۱-۱۸۰.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استاد: صیادچمنی، آرتمیز؛ مدرسی، فاطمه. (۱۴۰۴). وجودشناسی عرفانی شیخ سرهندی و بازتعریف وی از مرتبه وهم. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۸)، ۱۸۰-۱۶۱.

DOI: [10.22111/jsr.2023.46512.2375](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46512.2375)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© صیادچمنی، آرتمیز؛ مدرسی، فاطمه.

مشترک اساطیری سخن گفت که در واقع ارکان اصلی هستی‌شناسی ویژه اسطوره‌ای را شکل می‌دهند» (دهقان‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۰۰). یکی از اصول مشترک در اسطوره‌ها، بنیاد نیکی و بدی است که به صورت وجه مقدس و نامقدس نیز در تفکر بشر باستانی خود را نشان می‌دهد. الیاده معتقد است «وجه مقدس (نیکی)، نماینده وجه واقعی هستی بوده و دارای ساختار، نظام و اهمیت است» (Eliade, 1959: 20-22). وجه نامقدس (شر)، بی‌اساس و غیرموجه است؛ بنابراین در هستی‌شناسی اسطوره‌ای، نیکی از وجه مقدس یا اهورایی و بدی از وجه نامقدس یا اهریمنی، هستی می‌پذیرد یا با آن مرتبط می‌شود. بر همین مبنا بنیاد نیکی و بدی در هستی‌شناسی انسان، تشابهات متعددی را در اساطیر ملل گوناگون نشان می‌دهد که با مقایسه آن‌ها، اشتراکات قومی و فرهنگی ملت‌ها قابل تحلیل است. در این مقاله آفرینش انسان و روابط انسانی در خانواده و جامعه در دو اثر شاهنامه فردوسی و مهابهاراتا با رویکرد به هستی‌شناسی انسان و باتکیه بر بنیاد نیکی و بدی که در اسطوره تأکید شده، بررسی تطبیقی شده است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

شاهنامه، اثر ابوالقاسم فردوسی است که او سرایش آن را در سال‌های ۳۶۷ تا ۳۶۹ هـ ق آغاز کرده است و مطابق با نسخه‌های خطی، گویا تاریخ اتمام آن در سال‌های ۳۸۴، ۴۰۰ و ۳۸۹ است (دبیرسیاکی، ۱۳۸۳: ۴۳)؛ اما مهابهاراتا سراینده و تاریخ سرایش مشخص ندارد و «حاصل مجموع کوشش‌های شاعران نسل‌های بسیار است» (سن، ۱۳۷۵: ۹۱). «به عقیده برخی از هندشناسان، نام اصلی این حماسه «جیه» (پیروزی) بوده و ۸۸۰۰ بیت دارد. آن را اثر طبع بیاس می‌شناسند» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۸). تریپاتهی بر این باور است: «داستان مهابهاراتا بر حقایق تاریخی مبتنی است و هستیناپور و ایندرا پراسته، شهرهای واقعی بودند» (تریپاتهی، ۱۴۰۰: ۱۹۴)؛ اما به مرور ایام، با افزوده شدن دیگر مطالب، کلاً جنبه اساطیری پیدا کرده است. بخش اساطیری و حماسی شاهنامه از پادشاهی کیومرث آغاز می‌شود. کیومرث، هوشنگ، طهمورث و جمشید، شاهان بخش اساطیری هستند. در پایان دوره، ضحاک در ایران پادشاهی کرده تا اینکه فریدون ظهور می‌کند و بر ضحاک چیره می‌شود. با سلطنت فریدون، دوره جدیدی آغاز می‌شود که با کینه‌توزی دو پسرش، سلم و تور، علیه پسر دیگرش، ایرج، دشمنی ایرانیان و تورانیان شکل می‌گیرد. با مرگ ایرج و انتقامی که منوچهر (نوه ایرج) از سلم و تور می‌گیرد، این دوره ادامه می‌یابد و در این اثنا خاندان سام در قدرت ظاهر می‌شود. دوره حماسی با پهلوانی‌های زال آغاز می‌شود و با مرگ رستم به پایان می‌رسد. در این دوره، بزرگ‌ترین اتفاق، شکست کلی تورانیان از ایرانیان است که به دست کیخسرو انجام می‌شود. این دوره به داستان کوران و پاندوان مهابهاراتا شبیه است که با رویکرد تطبیقی هستی‌شناسی انسان در آفرینش، اهداف آفرینش، روابط انسانی و فرجام انسان قابل تحلیل است و مشابهت داستانی و اساطیری را می‌توان در آن مشاهده کرد. مسئله مطرح در این پژوهش، بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های هستی‌شناسی انسان از قبیل آفرینش و هستی‌پذیری، اهداف آفرینش، روابط دورن خانواده و سطح ملی و فرجام‌شناسی انسان در هردو اثر شاهنامه و مهابهاراتا است. سؤالات تحقیق بدین شرح است:

هستی‌شناسی انسان در آفرینش بر بنیاد نیکی و بدی در شاهنامه و مهابهاراتا چگونه انعکاس یافته است؟

اهداف آفرینش انسان بر بنیاد نیکی و بدی در این دو اثر چیست؟

تأثیر بنیاد نیکی و بدی بر تبیین هستی‌شناسی روابط انسانی در این دو اثر به چه نحوه است؟

هستی‌شناسی فرجام انسان بر بنیاد نیکی و بدی در آثار مذکور چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

«میرچاه الیاده و لوی استراوس بر این باورند که میان اسطوره‌ها، خویشاوندی‌های بنیادین هست. بر این اساس، اسطوره‌های اقوام هم‌تبار، از اسطوره‌هایی دیرینه‌تر و مشترک در عصر نیای آن اقوام برآمده است» (واشقانی، ۱۳۹۹: ۲۶۷)؛ همچون ایران و

هند. «در پیشینه مشترک، همزیستی ایرانی‌های عصر ایران‌ویج با هندی‌های عهد ودا ثابت شده است» (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۱۸). این «دو قوم، قبل از جدایی، یک جا ساکن بودند. هندوان و ایرانیان در آغاز، خود یکی از دسته‌های اقوام هندواروپایی بودند» (بهار، ۱۳۷۶: ۱۶). آن‌ها به دلیل مشکلات معیشتی، گروه‌گروه از هم جدا شدند. شواهد و اسناد علمی گویای آن است که علی‌رغم سکن‌گزیدن در محیط جدید و آمیختگی با دیگر اقوام، آن‌ها باورداشت‌های اساطیری خود را در آثارشان منعکس کردند. باید توجه داشت اسطوره در واقع یک هستی‌شناسی و جهان‌بینی است که عقاید و تفکرات بشر باستانی را در دل خود محفوظ می‌دارد. پس از طریق بررسی تطبیقی، وجوه افتراق و اشتراک آن در نزد اقوام مختلف بر ما آشکار می‌شود؛ بنابراین با این هدف، دو اثر شاهنامه و مهابهاراتا که حاوی مضامین مهم هستی‌شناختی اساطیری هستند، بررسی شده‌اند. پژوهش در این زمینه به دو جهت ضروری است. نخست اینکه پژوهش‌ها اغلب به تشابهات داستانی دو اثر اشاره کرده‌اند و بررسی جامع در خصوص هستی‌شناسی انسان بر بنیاد نیکوی و بدی تا به اکنون انجام نشده است. دیگر اینکه نیکوی و بدی از مؤلفه‌های شاخص و اصلی اساطیر ایران و هند به شمار می‌روند که در انواع اسطوره از قبیل اسطوره خاستگاهی، نقش مهمی برعهده دارند؛ بنابراین نگارندگان بر آن شدند در این زمینه بررسی کنند تا بنیاد هستی‌شناسی آفرینش انسان، روابط انسانی و نیز فرجام انسان در میان اساطیر این دو قوم مشخص شود. از مهم‌ترین دستاوردهای این تحقیق، مشخص شدن جایگاه برجسته نیکوی و بدی در چگونگی هستی‌پذیری انسان است که بر نحوه برخورد و تقابل انسان‌ها با یکدیگر نیز تأثیر می‌گذارد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این تحقیق از نوع تحقیق نظری بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. با مطالعه کتابخانه‌ای، مبانی هستی‌شناسی نیکوی و بدی و مباحث مربوط به شاهنامه و مهابهاراتا از کتاب‌های مختلف به دست آمده و سپس تحلیل اصلی موضوع مقاله، در مقایسه بخش اساطیری و حماسی شاهنامه با کتاب مهابهاراتا انجام گرفته است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در پژوهش‌های داخلی، درباره آفرینش، هستی و فرجام انسان در اسطوره تحقیقات بسیاری شده است، به ویژه در کتاب‌هایی که به بحث آفرینش در اساطیر نظر دارند؛ مثل کتاب «آفرینش و مرگ در اساطیر» نوشته مهدی رضایی. اما آنچه مبنای تحقیقی تازه در این مقاله شده است، روابط انسانی در هستی‌شناسی بر بنیاد نیکوی و بدی در اسطوره است که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است. پیشینه موجود، شامل مقالات و کتبی است که به مقایسه تطبیقی درباره آفرینش انسان، مقایسه شخصیت‌های انسانی و رویکرد انسان‌شناسی در شاهنامه و مهابهاراتا پرداخته‌اند. از جمله، دارمستر (۱۳۵۴) در مقاله «وجوه مشترک میان مهابهارات و شاهنامه»، به شباهت داستان کیخسرو در شاهنامه با داستان پاندوان پرداخته و معتقد است که کاهنان ایرانی که با هندیان در ارتباط بودند، داستان کیخسرو و افراسیاب را برای آنان تعریف کردند؛ بدین گونه یک تن از مؤلفان یا راویان مهابهاراتا از آن الگو گرفته و نوشته است. این تشابه را سرکاراتی (۱۳۵۷) در مقاله «بنیان اساطیری حماسه ملی ایران» نیز بیان کرده است. مظفری (۱۳۸۹) در کتاب «نقد تطبیقی جایگاه انسان در شاهنامه و مهابهاراتا»، ابعاد اجتماعی، دینی، اخلاقی و فرهنگی انسان را در دو اثر بررسی کرده است. کاویانی‌پویا (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی تطبیقی آفرینش انسان در اساطیر و ادیان ایران و میان‌رودان» به بحث آفرینش اولیه و چگونگی انسان در اسطوره آفرینش در ایران و بین‌النهرین پرداخته و مباحثی از قبیل زندگی و فرجام انسان در اسطوره، در مقاله مذکور نیامده است. مقاله مشخصی نیز با عنوان «نقد تطبیقی اسطوره آفرینش در شاهنامه فردوسی و مهابهاراتای هندی» توسط پاکرو (۱۳۹۱) چاپ شده است که به آفرینش کلی جهان، زمین و انسان پرداخته و در آن روابط انسانی و فرجام انسان مطرح نشده است. همچنین تحلیل آفرینش انسان و فرجام آن بر بنیاد نیکوی و بدی نیز مدنظر نویسنده نبوده است و صرفاً بر شباهت هر دو اثر تأکید دارد و در وجه تفاوت بیان کرده است که

آفرینش در مهابهاراتا با واسطه است، اما در شاهنامه این خدا است که مستقیم و بی‌واسطه دست به آفرینش می‌زند. محمدپور (۱۳۹۵) در کتاب «انسان‌باوری در شاهنامه» به بحث اومانیسیم پرداخته و خرد و باورِ خدامحوری انسان را بررسی کرده و چند شخصیت انسان‌مدار خدامرکز را معرفی کرده است. ون نوتن (۱۳۹۸) در مقدمه کتاب «مهابهارات: حماسه ملی و اساطیری هند» که ویلیام باک آن را به انگلیسی بازنویسی کرده است، دربارهٔ جدال نیروهای نیکی و بدی در مهابهاراتا اشاره کرده و گفته است: «در بالاترین سطح آفرینش، دواها (خدایان) قرار دارند که با نیروهای شیطانی یا اسوراها در کشاکشی همیشگی به سر می‌برند» (ون نوتن، ۱۳۹۸: ۲۸). البته ون نوتن فقط به این مبحث اشاره کرده و تحلیلی دربارهٔ آن نیاورده است. دهقان‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «فرجام‌شناسی انسان با توجه به مهابهاراتا و ارداویراف» به مقایسه تطبیقی دو اثر در زمینه بعد از مرگ انسان پرداخته‌اند و نشان می‌دهند ارداویراف‌نامه به عبور از پل چینود و استقرار روح در بهشت یا دوزخ اعتقاد دارد؛ حال آنکه مهابهاراتا علاوه بر این عقیده، به آموزه سمساره (بازتولد) نیز معتقد است. مفیدی و همکاران (۱۳۹۲) در کتاب «ادبیات تطبیقی: نیروهای اهریمنی در شاهنامه و مهابهاراتا» به مقایسه نیروهای اهریمنی در هر دو اثر پرداخته و دربارهٔ نحوهٔ مبارزهٔ این نیروها در آثار مذکور توضیحاتی داده‌اند. محمدی (۱۳۹۰) و موسوی و مدرسی (۱۳۹۷) در مقاله «مقایسهٔ دو شخصیت عرفانی در شاهنامه و مهابهاراتا»، شخصیت کیخسرو را با «سکدیو»، شخصیت پسر بیاس در یک داستان فرعی مقایسه کرده و شباهت و تفاوت آن‌ها را بیان کرده‌اند. باتوجه‌به پیشینهٔ مشابه، در هیچ‌کدام از پژوهش‌های مذکور، هستی‌شناسی انسان در آفرینش، فرجام و روابط انسانی بر بنیاد نیکی و بدی در اسطوره با مقایسه تطبیقی بررسی نشده است؛ به‌ویژه معیارهای روابط انسان‌ها با رویکرد هستی‌شناسی مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است؛ بنابراین این تحقیق در ادامهٔ تحقیقات پیشین، دستاوردی تازه در شناخت انسان و روابط انسانی در دو اثر است.

۲- بررسی هستی‌شناسی انسان در شاهنامه و مهابهاراتا

۱-۲- آفرینش و هستی‌پذیری انسان در جهان

زمینهٔ هستی‌پذیری انسان در اساطیر ایران و هند مشابهت کلی دارد. البته بحث آفرینش در اساطیر هند در مقایسه با ایران، مبهم است. به‌گفتهٔ بهار، در اساطیر هند به‌دلیل آشفتگی که در امر آفرینش وجود دارد، آفریدگار زمین و آسمان، پیوسته یکی نیستند و خدایان دیگر نیز قدرت زایش دارند (بهار، ۱۳۷۵: ج ۲: ۴۵۶). در اساطیر ودایی و برهمنی، دربارهٔ آفرینش بحث شده که با هم متفاوت است. در شاهنامه، فردوسی در بخش «گفتار اندر آفرینش عالم» و «گفتار اندر آفرینش مردم» به‌صورت کوتاه و کلی به این موضوع پرداخته است. به‌نظر او خداوند ابتدا چهار عنصر آتش، باد، آب و خاک را می‌آفریند و از ترکیب این چهار عنصر، بقیهٔ عناصر هستی به‌وجود می‌آید (فردوسی، ۱۳۹۰: ۱). در واقع این اعتقاد فردوسی از باورهای اسطوره‌ای نشئت می‌گیرد؛ زیرا این چهار عنصر همواره در تداوم و کیفیت زندگی بشر نقش بسزایی داشته و بنابراین در سپهر روایی اساطیر ایران، مخصوصاً در اساطیر آغاز و فرجام نیز جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده‌اند؛ تا جایی که در آثاری همچون شاهنامه، «سر مایهٔ گوه‌ران» دانسته شده‌اند.

«در وداها در یک باور، جهان، ایجادشدهٔ خدایان است. در نوشته‌های ودایی متأخر کوشش شده این مسئله حل شود؛ لذا پرچاپتی به‌عنوان خدای آفریننده ظاهر می‌شود» (علائی، ۱۳۸۶: ۳۸۷). همچنین عنصر آب، سرچشمهٔ حیات مادی در ریگ‌ودا دانسته شده است: «در آغاز، تاریکی نهفته بود. هیچ علامتی مشخص نبود. همه‌جا آب بود» (ریگ‌ودا، ماندالای دهم، سرود ۱۲۹: سرود خلقت). در بهگودگیتا که بخشی از مهابهاراتا بوده و حاوی عقاید دینی و اسطوره‌ای عمیقی است، کرشن، خداوند آفرینندگی است و «با تعابیر گوناگونی همچون: کرشن آفریدگار طبقات چهارگانه، تخمه همهٔ موجودات، پدر این جهان، پدر بزرگ و خاستگاه» (علائی، ۱۳۸۶: ۳۸۸) از او یاد می‌شود. او با واسطه، یعنی از طریق «پیشکرد و منشأ اصلی دست به آفرینش می‌زند» (همان: ۳۹۲). در جلد سوم دفتر دوازدهم مهابهاراتا، در گفت‌وگوی راجه جدشتر با بهکیم پتاما با عنوان «در

آفرینش عالم و اجتماع عناصر و تقسیم مردم...» به این بحث پرداخته شده است. بهکیم برای جددهشتر می‌گوید که در این باره مذاکره‌ای میان بهرگ و بهردواج - که هر دو برهمن بودند - انجام شده است و آن را برایش تعریف می‌کند.

در مشابَهت کلی در هر دو کتاب، مبدأ آفرینش جهان و هستی، خداوند معرفی شده است. در مهابهاراتا آمده است: «مبدأ آفرینش عالم، ذات حق است که غیب‌الغیب است و اصلاً در نظر نمی‌آید و از احاطه منزه است و هستی ذات پاکش با آنکه در غایت ظهور است، اما کس آن را ندیده است (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۲۰۳). فردوسی نیز در شاهنامه در «گفتار اندر آفرینش عالم» گفته است:

که یزدان ز ناچیز، چیز آفرید	بدان تا توانایی آرد پدید
سر مایه گوه‌ران این چهار	بر آورده بی‌رنج و بی‌روزگار
یکی آتشی بر شده تابناک	میان آب و باد از بر تیره خاک

(فردوسی، ۱۳۹۰: ۲)

یکی از موارد مشابه در زمینه آفرینش انسان، این است که ابتدا جهان و عناصر آن خلق شد و سپس انسان. عقیده یاد شده از طریق باورداشت‌های اساطیری این دو قوم در آثار مختلف منعکس شد؛ برای مثال این نکته در بندهش در بخش «درباره آفرینش مادی» چندین بار ذکر شده که به ترتیب آسمان، آب، زمین، گیاه و گوسفند آمده است و «ششم، مردم را آفرید که کیومرث است» (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۰: ۴۱). در شاهنامه بعد از توصیف آفرینش جهان و عناصر طبیعت، در گفتار اندر آفرینش مردم آمده است:

چو زین بگذری مردم آمد پدید	شد این بندها را سراسر کلید
سرش راست بر شد چو سرو بلند	به گفتار خوب و خرد کار بند
پذیرنده هوش و رای و خرد	مر او را دد و دام فرمان برد

(فردوسی، ۱۳۹۰: ۳)

در مهابهاراتا، جلد ۳، در بخش «فنای عالم و آفرینش خلق» اشاره شده «اول هستی بود و بعد انسان آفریده شد» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۵۴۰).

بر بنیاد نیکی و بدی در مبدأ آفرینش انسان، در بندهش و مهابهاراتا بر «روشنی» تأکید شده است. در بندهش نقل شده هرمزد ابتدا روان انسان را آفرید و سپس انسان از ایزد و الهه‌ها هستی یافته است: «هرمزد از آن خودی خویش از روشنی مادی، تن آفریدگان خویش را فراز آفرید به تن آتش روشن، سپید، گرد و از دور پیدا، از ماده آن مینو که پتیاره را که در هر دو آفرینش است، ببرد» (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۰: ۳۶). آفرینش از روشنی در شاهنامه نیامده؛ اما در مهابهاراتا آمده است: «و اول برهما، برهمنان را پیدا کرد از روشنی خود، آن‌چنان برهمنانی را که روشنی ایشان مثل روشنی آفتاب و آتش بود» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۲۱۵). اما چگونگی آفرینش طبقات مردم توسط برهمن متفاوت است و از هر اعضای او، یک گروه به وجود آمدند؛ مثلاً برهمن از دل خود، جماعت پسران را پیدا کرد و آنگاه پسر اول برهما، طایفه دختران را به وجود آورد و سپس آدمیان از آن خلق شدند (همان: ۲۵۶-۲۵۷).

در دخالت نیروها و عناصر مختلف در هستی‌پذیری و زندگی انسان، جنبه اهریمنی و اهورایی با تأثیر خدایان، عناصر طبیعت و نیز حیوانات به صورت پیکرگردانی دیده می‌شود. در بندهش به تولد انسان از گیاه اشاره شده که به واسطه شخصیت کیومرث صورت گرفته است که بعد از «درگذشت تخمه بداد و آن تخمه‌ها بهری نیرو سنگ و بهری سپندارمذ پذیرفت و بعد از چهل سال، ریاس روید که مهلی و مهلیانه نامیده شدند و هر دو از گیاه‌پیکری به مردم‌پیکری گشتند و هرمزد به آن‌ها گفت مردمید، پدر و مادر جهانیا نید» (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۰: ۸۱). در اینجا مشخص می‌شود «کیومرث دراصل غول [خدای]

نخستین بوده، سپس بشر محسوب شده است» (کریستینسن، ۱۳۹۳، مقدمه: ۲۵) و این بشر در روایت‌های پس از اسلام، همچون شاهنامه، «نخستین شاه و ایجادکننده نهاد شاهی و در نتیجه بنیان‌گذار نظام و تشکیلات در میان آدمیان به شمار می‌رود» (همان: ۱۰۹). برپایه این پیکرگردانی است که «بسیاری از خدایان اقوام کهن به صورت شاهان و پهلوانان در حماسه‌ها ظاهر می‌شوند و بسیاری از شاهان و پهلوانان بزرگ یک قوم در اساطیر آن قوم به صورت خدایان پدیدار می‌گردند» (بهار، ۱۳۷۵: ج ۱: ۳۷۴). حتی هرمزد در باور دین زرتشتی، نور است و تنها برای ارتباط با زرتشت، پیکر انسانی می‌پذیرد. او در پیکر زیباترین مرد در کل هستی مادی به‌عنوان پیام‌آور اهورامزدا بر زردشت نمایان می‌شود (پورداد، ۱۳۸۰، ج ۹: ۱). در شاهنامه، هوم که پیکرگردانی از گیاه هوم است و به عبارتی «گیاه-خدا است» (هینلز، ۱۳۹۳: ۹۴)، پیکر انسانی دارد و به کمک کیخسرو می‌آید. او در کوهی کنار دریای چیچست به عبادت می‌پردازد که متوجه می‌شود افراسیاب در آن کوه پنهان شده است. او را به کمند می‌کشد؛ اما افراسیاب به‌ترند از بندش رهایی یافته، درون دریا پنهان می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۰: ۸۲۳). در همین اثنا گودرز و گیو که از آن سو می‌گذشتند، از ماجرا آگاهی یافته، کیکاووس و کیخسرو را فرا می‌خوانند. هوم نیز جای پنهان‌شدن افراسیاب را به آن‌ها نشان می‌دهد:

به آب اندرست این زمان ناپدید
پی او ز گیتی بیاید برید
(همان: ۸۲۵)

در اسارت افراسیاب نیز نظر می‌دهد که گرسیوز (برادر افراسیاب) را نزدیک آب بیاورید. افراسیاب وقتی عذاب برادر را بشنود، به دلیل علاقه‌ای که به او دارد، بالای آب می‌آید. کیخسرو همین کار را می‌کند و بدین‌وسیله افراسیاب دستگیر می‌شود (همان: ۸۲۷). پس از انجام این خویشکاری، دیگر نامی از هوم در شاهنامه نیست.

در هستی‌پذیری انسان‌های اهریمنی، تعلق به دنیای تاریکی دیده می‌شود. نمونه مشخص آن در شاهنامه ضحاک و افراسیاب است. در هستی‌پذیری ضحاک معتقدند پیکرگردانی از اژدهاک است (بهار، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۹۰). «در فرهنگ کهن، مار و به تبع آن اژدها با قعر دریا و دنیای تاریک زیرزمین ارتباط می‌یابد» (قائمی، ۱۳۹۴: ۲۹). در مه‌بهاراتا هم آمده است که ماران در زیرزمین زندگی می‌کنند. در شاهنامه، ضحاک، شاه «اژدهاپیکر» نامیده شده است (فردوسی، ۱۳۹۰: ۲۵). باتوجه‌به منابع و ویژگی‌های افراسیاب در شاهنامه، نیز گفته شده پیکرگردانی از دیو است (آیدنلو، ۱۳۸۲: ۷-۸). او مظهر شر و تجسمی از اهریمن و ضحاک است که بر نیروی نیکی سیاوش حمله می‌کند و او را می‌کشد. او هنگ زیرزمینی دارد، همان‌طور که اهریمن در دنیای تاریکی و زیرزمین است و عاقبت، نیروی اهورایی کیخسرو بر او غالب می‌شود (سرکاراتی، ۱۳۸۲: ۵۶-۵۷). فردوسی نیز درباره بعد از مرگ او گفته است که زمین از بدی اژدها رهایی یافت:

که روی زمین از بد اژدها
به شمشیر کیخسرو آمد رها
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۸۲۸)

در مه‌بهاراتا در آفرینش برهمن ذکر شده است: «برهمن خود از گل نیلوفر پیدا شد» (مه‌بهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۲۰۴). در کل کتاب، بسیار دیده می‌شود که دیوتها و اپسرها که خدایان و ایزدان و الهه‌ها هستند، به پیکر انسان درمی‌آیند و هستی می‌یابند؛ مثل کنگا که الهه بود (همان، ج ۲: ۱۶۶) یا کچ که از دیوتها بود (همان، ج ۱: ۷۴) یا حیوانات که به شکل انسان درمی‌آیند؛ مثل پیکرگردانی الوپی (دختر پادشاه مار) به انسان (همان: ۱۹۹). بنیاد نیکی و بدی در هستی‌پذیری فرزندان کوران و پاندوان قابل تحلیل است. پاندوان از خدایان به‌وجود آمده‌اند؛ اما کوران از پاره‌گوشتی در کوزه تبدیل به انسان شده‌اند. خود پاندوان و کوران هم حاصل ازدواج غیرطبیعی هستند. پدر آن‌ها، بیاس، از دیوتها (خدایان) است. ستونی، مادر بیاس نیز حاصل چنین ازدواجی است. ستونی خودش فرزند راجه بس (از دیوتها) است. یک قطره منی او در آب می‌افتد. یک ماهی آن را فرو می‌برد و آن ماهی را صیاد می‌گیرد و به خانه می‌برد. وقتی صیاد شکم ماهی را باز می‌کند، نوزادی از آن بیرون

می‌آید. ماهیگیر آن را به جای دختر خود بزرگ می‌کند. ستونی وقتی بزرگ می‌شود، با برهمنی به نام «پراشر» ازدواج می‌کند و بیاس را به دنیا می‌آورد. همان لحظه هم بیاس بزرگ می‌شود و به جنگل می‌رود (همان، ج ۱: ۵۸-۵۹)؛ ولی به مادرش می‌گوید هر وقت کاری با من داشتی، مرا یاد کن تا بیایم. بعد از سال‌ها، ستونی با شاه هستناپور (شانتن) ازدواج می‌کند و فرزندی به نام «بجتریرج» به دنیا می‌آورد که بعد از مرگ پدر، به سلطنت می‌رسد. او دو زن و یک کنیز داشت؛ اما قبل از اینکه فرزندی داشته باشد، به دلیل بیماری از دنیا می‌رود و ستونی وقتی می‌بیند سلطنت بدون جانشین مانده، از بهیکم می‌خواهد که با زنان بجتریرج ازدواج کند؛ اما او نمی‌پذیرد و ستونی به ناچار، بیاس را یاد می‌کند:

«همان زمان، بیاس حاضر شد و گفت: ای مادر! مرا چه خدمت می‌فرمایی؟ گفت: ای فرزند! برادر تو، بجتریرج، از عالم رفت و از او هیچ فرزندی نمانده است و از او دو زن و یک کنیز مانده‌اند. می‌خواهم که از ایشان فرزندی حاصل کنی. پس بیاس از زنان او سه فرزند حاصل کرد. یکی دهرتراشتر و دیگر پاند و سدیگر بدر» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۹۹).

بدین ترتیب کوران و پاندوان از بیاس به دنیا آمدند؛ اما از آنجاکه بیاس بوی ماهی می‌داد، زن اول در هنگام آمیزش، از ترس چشمانش را بست و دهرتراشتر نابینا به دنیا آمد و زن دوم نیز از ترس، رنگش پرید و پاند زردروی به دنیا آمد.

بعد از اینکه آن‌ها بزرگ شدند و ازدواج کردند، بیاس در فرزندآوری دهرتراشتر به آن‌ها یاری رساند. گاندهاری (زن دهرتراشتر) وقتی حامله شد، دو سال حامله ماند و «از این واقعه محنت عظیم کشید و یک روز پاره‌گوشت را از شکمش بیرون انداخت. بیاس دانست و نزد او آمد. گفت: این چه حالت است؟ گاندهاری گفت: تو مرا نوید صد پسر داده بودی و مرا گوشت‌پاره حاصل شد. می‌خواهم پرتاب دهم. بیاس گفت: آنچه من گفته‌ام، سخن همان است و دروغ نمی‌شود. پس فرمود که صد کوزه پر از روغن حاضر ساختند و بر آن گوشت‌پاره آب سرد پاشیدند. این گوشت‌پاره صدویک پاره شد. نر انگشت و آن پارچه‌ها را یک‌یکان در آن صد کوزه انداخت و یک پارچه که ماند، آن را در کوزه دیگر انداخت» (همان، ج ۱: ۱۲۱). بعد از گذشت مدت زمانی که بیاس گفته بود، فرزندان از کوزه‌ها به دنیا آمدند. صد کوزه پسر شد و یک کوزه جدا دختر به دنیا آمد. در تولد درجوده‌ن که ابتدا به دنیا آمد، نیروهای اهریمنی در نحس بودن او مشاهده شد. وقتی او به دنیا آمد، بانگ خر سر داد و چهار رکن عالم در رنگ شفق سرخ گشت و پدرش، دهرتراشتر، متحیر شد و از برهمنان دلیل پرسید و «برهمنان گفتند که این شگون‌های بد بر آن دلالت می‌کنند که این فرزند، تمام خانواده‌ی ترا برهم خواهد کرد» (همان: ۱۲۲). به او توصیه کردند او را کنار بگذارد؛ اما به شفقت پدری، این کار را نکرد. نظیر چنین تولدی در شاهنامه در به دنیا آمدن شغاد دیده می‌شود. هنگامی که شغاد به دنیا می‌آید، ستاره‌شناسان می‌گویند او در خانواده‌ی سام تباهی ایجاد خواهد کرد و عاقبت نیز او با کشتن رستم، خاندان زال را تباه می‌کند (فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۰۴۴).

درمقابل کوران، هستی‌پذیری پاندوان اهورایی است. پاند، دو زن به نام «کتی» و «مادری» داشت؛ اما هیچ‌کدام نتوانستند با پاند آمیزشی داشته باشند. در دلیل این امر قصه‌ای آمده است که پاند روزی به شکار رفت و آهوئی را با تیر زد؛ اما آهوان پیکرگردانی آدمی‌زاده از گروه «رکھیشران» بودند که صحبت می‌داشتند. وقتی پاند یکی از آن‌ها را زد، آهوئی دیگر او را نفرین کرد که «هرگاه با زنان صحبت داری، همان لحظه هلاک شوی. آهو این سخن گفته، هلاک شد» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۱۰۰).

پاند وقتی قصه را به کتی و مادری گفت، از آن‌ها خواست که با برهمنان آمیزش کنند تا فرزندی حاصل شود. آن‌ها به دلیل وفاداری به او قبول نکردند. کتی وقتی چنین دید، از خدایان برای خودش سه پسر و برای مادری دو پسر آورد:

«پس راجه پاند با کتی گفت که تو به هر نوع که باشد، به جهت من، فرزند بهم رسان. پس کتی از دهرم که عبارت از خیر باشد، راجه جددهشتر پیدا کرد و از باد بهیم سین و از ایندر، ارجن را حاصل کرد. راجه پاند چون این سه پسر را دید، خوشحال شد و با کتی گفت که تو سه پسر برای من پیدا کردی و این زن دیگر من، مادری، هیچ فرزند ندارد. می‌خواهم که

به هر طریق که تو فرزند آورده‌ای، او را هم بهم برسانی. پس کتبی چنین کرد که از شونی کمار، مادری را دو فرزند یک‌شکم حاصل شد. یکی نکل و دیگری سهدیو» (همان: ۱۰۰).

پاندوان وقتی به دنیا آمدند، شگون‌های خوب دیده شد. بعد از مرگ پاند و مادری، کتبی آن‌ها را به هستناپور آورد. رکهیشران به بزرگان شهر گفتند که آن‌ها پسران پاند هستند و این‌ها را خوب نگه دارید و سپس از نظر غایب شدند. «در آن زمان از آسمان بر سر ایشان گل بارید و آواز نقاره از آسمان شنیدند» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۱۰۰). نیکی و خوش‌یمنی با تولد آن‌ها پیوسته همراه‌شان بود و در موارد متعدد از طرف افراد مختلف به آن‌ها اعلام شده است که با نیک‌کرداری، سرانجام خوبی خواهند داشت. در ظاهر هم روشنی از چهره آن‌ها پیدا بود. «این‌ها آن‌چنان کسان بودند که هرکس ایشان را می‌دید، چنانچه از دیدن آفتاب خوشحالی روی دهد، آن‌چنان خوشحال می‌شد» (همان: ۱۳۷). نظیر این روشنی در چهره سیاوش آمده است. وقتی او می‌میرد، پیران ویسه او را در خواب می‌بیند که «درخشان‌تر از بر سپهر آفتاب» است (فردوسی، ۱۳۹۰: ۳۷۵). پاندوان در کل کتاب، بدی نمی‌کنند و بهیچ‌کدام پتاهه به آن‌ها می‌گوید: «شما فرزندان پاندو هستید و در نسب عالی به‌وجود آمده‌اید و همه کارهای نیک می‌کنید ... پس رو به عالم عدم خواهید آورد و در مرتبه اهل کمال نزول خواهید نمود و شما اصلاً اندوه مخورید؛ چون همه برادران مردم نیک‌کردارید» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۳۸۴). در شاهنامه نیز دودمان کیانی، نیکورفتار، خردمند و دادگرند. کیقباد پادشاهی را با داد و دهش آغاز می‌کند (فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۲۹). کیخسرو هنگامی که بر تخت پادشاهی می‌نشیند، ویرانی‌ها را آباد می‌کند، به داد و دهش می‌پردازد؛ بنابراین جهان از خوبی و ایمنی آکنده شده، دست اهریمن از بدی کوتاه می‌شود. درنهایت از برکت وجود چنین پادشاه نیکونهادی، خشک‌سالی تمام می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۰: ۳۰۴-۳۰۵). دادگری کیخسرو تا آن حد است که در آغاز «داستان دوازده رخ» به سپهسالار خود، گودرز، توصیه می‌کند نسبت به دشمنان‌شان دادگر باشد:

نگر تا نیازی به بیداد دست
نگردانی ایوان آباد پست
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۴۷۲)

با مقایسه دو اثر، مشابهت کلی میان آن‌ها دیده می‌شود. آفرینش انسان زمانی رخ می‌دهد که بستر مناسب برای رشد او مهیا شده است. در هردو اثر، نیروهای نیک با پیکرگردانی خود در شکل‌های مختلف، زمینه پیروزی انسان بر بدی را فراهم می‌آورند. در هستی‌پذیری انسان، نیروی بد و اهریمنی نیز حضور فعال دارد؛ به‌گونه‌ای که در انسان‌های بدنهاد، تعلق به دنیای تاریکی و عناصر بدی به‌وضوح مشهود است. انسان‌های نیک‌رفتار، آفرینش نیک دارند و انسان‌های اهریمنی ذات بد دارند.

۲-۲- اهداف آفرینش انسان

هدف آفرینش انسان در اساطیر ایرانی، کمک به خیر و نیکی و جنگ با اهریمن است و زمانی انسان آفریده شده که خیر و شر با هم آمیخته شدند. قبل از آفرینش، جهان در آرامش بود؛ اما نیروهای اهریمن بدی کردند و هرمزد انسان را برای سامان‌دادن جهان آفرید؛ بنابراین اهورامزدا در مواجهه با دنیای تاریکی اهریمن، انسان را از روشنی آفرید. در بندهش آمده است: «هرمزد به همه آگاهی دانست که اهریمن هست و برتازد و جهان را فرو بگیرد. پس آفریدگان به مقابله با او آفرید» (فرنبدادگی، ۱۳۸۰: ۳۴). درمقابل وقتی اهریمن، روشنی هرمز را دید، دیو را آفرید (همان) که با هرمزد بجنگند. از میان آفریدگان، نقش برجسته انسان در اساطیر زرتشتی غیر قابل‌انکار است؛ زیرا این اساطیر بیان می‌کنند که «تاریخ جهان، تاریخ جدال میان خیر و شر است و در این نبرد، انسان اساساً یاور خداست» (هینلز، ۱۳۹۳: ۱۸۸).

در بنیاد خیر، نیکوروشی و راستی تأکید شده است. در بندهش آمده است: «هرمزد از روشنی مادی، راستگویی را آفرید» (همان: ۳۷). ارتباط راستی و درست‌ی با بنیاد نیکی در این است که نیکان، راستگو بودند و در هردو اثر بر راست‌کرداری آنان تأکید شده است؛ چنانکه فردوسی هم بارها در ستایش راستی و نکوهش دروغ سخن گفته است:

سر مایه مردمی راستی ست   ز تازی و کژی ببايد گریست
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۸۷۳)

در مهابهاراتا نیز «ویژگی انسانی که بر آن تأکید فراوان شده است، راستی و راستگویی است» (مظفری، ۱۳۸۹: ۱۹۱). در آفرینش انسان آمده است که برهما بعد از اینکه از روشنی خود برنهمان را پیدا کرد، بعد از آن راستی را آفرید (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۳: ۲۱۵). همچنین آمده است: «و راستی حق است. آفرینش از راستی آسمان زمین قائم است و از راستی، بهشت می‌توان یافتن. دورغ، صورت بی‌دانشی است و نادان از جهت بی‌دانشی گرفتار است» (همان: ۲۱۷). راستی یکی از نشانه‌های فرآیندی است که اگر کنار برود، نیروی بدی بر او چیره می‌شود؛ چنانکه در شاهنامه، جمشید ادعای خدایی کرد، راستی را کنار نهاد و دورغ گفت و ضحاک بر او چیره شد. در جلد سوم مهابهاراتا در «آداب سلطنت و حکومت و کشورداری»، به‌طور مفصل به مسئله نیکی و بدی توجه شده است. پادشاهی که نیکی نکند و دیوصفت باشد، شایسته حکومت نیست؛ برای نمونه از پادشاهی به نام «بین» نام برده شده است که بعد از رسیدن به حکومت، همانند جمشید مغرور شد و دعوی خدایی کرد و چون برنهمان چنین دیدند، دعا کردند تا او هلاک شد (همان، ج ۳: ۳۳).

در هردو اثر، اهریمن کیشان با خصومت و زشت‌کرداری به مقابله نیروهای نیکی می‌آیند؛ اما نیک‌اندیشان، راست‌کردار و نیکورفتار هستند. هدف آفرینش، در بنیاد نیکی و بدی، پیروزی نهایی نیکی است و هدف آفرینش انسان در باورداشتهای اساطیری، مقابله نیروی نیکی بر بدی است و جنگ‌های شاهان با نیروی بدی در شاهنامه در راستای تحقق این مهم است. اهل نیکی که در شاهنامه آمده‌اند، همگی در برابر نیروی بدی ایستادگی کردند؛ چنانکه در ادامه به آن می‌پردازیم. در شاهنامه، دشمنی اهریمن با کیومرث، اولین دشمنی بدی بر نیکی است و اولین جنگ را ایجاد می‌کند. فردوسی در پادشاهی کیومرث گفته است:

به گیتی نبودش کسی دشمننا   مگر بدکنش ریمن آهرمننا
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۱)

اهریمن، پسر کیومرث را کشت. کیومرث به کین‌خواهی پسرش، هوشنگ (فرزند سیامک) را تربیت کرد و با راهنمایی سروش به جنگ دیوان رفت. عاقبت هوشنگ بر نیروهای اهریمنی غلبه کرد. کیومرث نیز بعد از شکست دیوان، از دنیا رفت و سلطنت را به هوشنگ سپرد (همان: ۱۳). بعد از آن، طهمورث (پسر هوشنگ) با دیوان می‌جنگد و پیروز می‌شود و بعد از وی، جمشید، فرزند او به تخت می‌نشیند. دوران جمشید دورانی طلایی برای مردم بود تا اینکه او مغرور شد و ادعای خدایی کرد و از راستی دور شد. به گفته فردوسی:

به یزدان هر آن کس که شد ناسپاس   به دلش اندر آید ز هر سو هراس
به جمشید بر تیره‌گون گشت روز   همی کاست آن فر گیتی فروز
(همان: ۲۱)

وقتی روزگار جمشید «به کژی گرایید و نابخردی» (همان: ۲۵)، ضحاک اهریمن صفت با نیرنگ ابلیس، پدرش را کشت (همان: ۲۳) و بر جمشید چیره شد. سلطنت ضحاک و مقابله فریدون با او، از دلاویزترین بخش‌های جدال نیکی و بدی است که سرانجام آن، پیروزی فریدون است. اما بعد از آن، با حسادت پسران فریدون نسبت به فرزند کوچکش، ایرج، دشمنی تورانیان با ایرانیان آغاز می‌شود. ابتدای این جدال، کینه و حسادت سلم و تور به ایرج است. سلم «دلش گشت غرقه به آز اندورن» و «به دل پر ز کین شد» (همان: ۵۴) و به تور نامه فرستاد که تقسیم‌بندی پدر خوب نیست و سهم بهتر را به ایرج داده است. آن‌ها دست به برادرکشی می‌زنند (همان: ۶۳). فریدون با مرگ ایرج، کینه سلم و تور را به دل می‌گیرد و درصدد انتقام

برمی‌آید و سرانجام با پرورش نوه ایرج (منوچهرشاه)، او را برای انتقام خون ایرج به جنگ سلم و تور می‌فرستد. آن‌ها وقتی چنین دیدند، نزد پدر پوزش طلبیدند:

همی چشم داریم از آن تاجور
که بخشایش آرد به ما بر مگر
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۶۷)

اما فریدون نپذیرفت و گفت:

درختی که از کین ایرج برست
به خون برگ و بارش بخواهیم شست
(همان: ۷۲)

میان آن‌ها جنگ درگرفت. منوچهر ابتدا در جنگی تور را کشت (همان: ۷۶) و سپس سلم را به هلاکت رساند (همان: ۷۹). فریدون نیز بعد از این، سلطنت را به منوچهر سپرد و از دنیا رفت (همان: ۸۱). بعد از مرگ منوچهر، تورانیان عزم می‌کنند که ایرانیان را شکست دهند و افراسیاب به‌عنوان پهلوان تورانی به جنگ می‌آید. بدین ترتیب جنگ‌های ایرانیان و تورانیان ادامه یافت. در تمام مدت، ایرانیان آغازگر جنگ نیستند و بدی از سوی تورانیان پیوسته آغاز می‌شود؛ تا اینکه ماجرای سیاوش پیش آمد و با حسادت گرسیوز (برادر افراسیاب) به او (همان: ۳۵۷-۳۵۸)، به‌دست افراسیاب کشته می‌شود (همان: ۳۷۱). این بار در مقابله بدی، سپاه ایران برای جنگ می‌رود. کین‌خواهی کیخسرو برای سیاوش باعث جنگ اصلی ایرانیان و تورانیان شد و افراسیاب کشته شد. با مرگ افراسیاب و پادشاهی کیخسرو، دوره روشنی آغاز می‌شود «و شصت سال در آرامش و آشتی شاهی می‌کند» (دارمستر، ۱۳۵۴: ۲۱). به‌گفته فردوسی:

جهان از بداندیش بی‌بیم شد
دل اهرمن زین به دو نیم شد
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۸۲۹)

در مه‌بهاراتا نیز دیوتها مظهر الهه‌ها و خدایان هستند و درمقابل آن‌ها اهریمنان حضور دارند. تقابل آنان در داستان‌های فرعی آمده است؛ نظیر داستان «رام و سیتا» که عفریتی به‌نام راونه، سیتا را می‌دزدد و عاقبت به‌دست رام کشته می‌شود (مه‌بهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۴۰۰). اما در داستان اصلی که قصه کوران و پاوندان است، درجودهن، مظهر اهریمنی دارد و در موارد متعدد او نمونه بدی و پاندوان نمونه نیکی ذکر شده‌اند. بیاس که در هستی‌پذیری کوران نقش اساسی دارد، به مادرش می‌گوید: «از بدی پسر دهرتراشتر که درجودهن نام دارد، خانواده کوران بر خواهد افتاد» (همان: ۱۳۹). کرشن به درجودهن می‌گوید: «اگر کار میان پاندوان و شما به جنگ رسد، غالب ظن آنست که پاندوان از جهت نیکوکاری و خیرخواهی و نیکی که در ذات ایشان است، بر شما غالب آیند» (همان: ۵۰۰). او از همان کودکی با پسران پاند بدی می‌کند، حسود است و آن‌ها را دوست ندارد. «درجودهن که پسر کلان بود، از این برادران حسد می‌برد» (همان: ۱۳۹). حتی چندین بار اقدام به کشتن بهیم‌سین کرد که هر بار او به‌نوعی زنده شد (همان: ۱۴۰-۱۴۱). وقتی هم بزرگ می‌شوند، پیوسته در فکر این است که چگونه آن‌ها را کنار بگذارد. حتی پدرش به او توصیه می‌کند که دست از حسد بردارد؛ اما او نمی‌پذیرد و می‌گوید: «من با خود قرار دادم که یا سر می‌نهم و یا به مراد خود می‌روم و این زندگی را که روزبه‌روز می‌دیده باشم که پاندوان زیاده می‌شده باشند و من از ایشان کمتر باشم، نمی‌خواهم» (همان: ۲۴۹). او با دغل‌کاری، بازی قماری ترتیب می‌دهد و در آن راجه جده‌شتر را می‌برد و همه‌چیز او، حتی دروپدی را تصاحب می‌کند (همان: ۲۵۵) و سرانجام همه آن‌ها را به جنگل تبعید می‌کند (همان: ۲۶۱). پاندوان نیز با این اندوه می‌روند و تصمیم می‌گیرند که انتقام بگیرند (همان). با رفتن پاندوان از شهر، بدشگونی در آن دیده می‌شود که نشان‌دهنده تسلط نیروهای اهریمنی است؛ چنانکه در شاهنامه هم بعد از مرگ سیاوش، باد تیره می‌وزد و جلوی خورشید و ماه را می‌گیرد (فردوسی، ۱۳۹۰: ۳۷۱). در مه‌بهاراتا نیز «شگون‌های بد پیوست و تاریکی آمد. آفتاب کسوف کرد و ستاره از آسمان افتاد و شغالان فریاد کردند و برهنمان گفتند این همه به شومی اعمال درجودهن بود

و پاندوان روزی برمی‌گردند و همه آنها را هلاک می‌کنند» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۱: ۲۶۲). وقتی هم جنگ می‌شود، سنجی به دهر تراشت می‌گوید: «شما نیکو پاندوان را به بدی تبدیل کردید» (همان، ج ۲: ۲۱۲). سرانجام در جودهن در جنگ کشته می‌شود و کوران شکست می‌خورد و راجه جددهشتر به تخت می‌نشیند (همان، ج ۳: ۱۳). کشته‌شدن در جودهن نیز همانند افراسیاب در شاهنامه است. او بعد از کشته‌شدن افرادش، از جنگ فرار می‌کند و در تالابی پنهان می‌شود (همان، ج ۲: ۴۶۲). صیادی که از تالاب آب می‌خورد، گفت‌وگوی او را با چند نفر از یارانش می‌شنود و به جددهشتر خبر می‌دهد. پاندوان به کنار تالاب می‌آیند و با تهدید بهیم، در جودهن از آب بیرون می‌آید و جنگ می‌کند و عاقبت توسط بهیم کشته می‌شود (همان: ۴۷۲). بعد از کشته‌شدن در جودهن، جددهشتر پادشاه می‌شود. آرامش ایجاد می‌شود و سی‌وشش سال در خوشی روزگار می‌گذرد.

۲-۳- روابط خانوادگی انسان‌ها بر بنیاد نیکو و بدی

اسطوره، «تجسم احساسات آدمیان» است (آموزگار، ۱۳۷۴: ۵). مسلماً انسان آنچه را در ذهن دارد، در اعمال و رفتار نشان می‌دهد و اسطوره که بر بنیاد نیکو و بدی بنا شده است، اخلاق‌های نیکو و اهریمنی انسان را بازتاب داده است و از این منظر تمام اعمال و رفتار شخصیت‌های اساطیری را می‌توان در دایره اخلاق انسانی بررسی کرد. «اسطوره، پیکار بی‌امان میان نیکو و بدی، روشنایی و تاریکی که سرانجام به پیروزی اهورا بر اهریمن و فرسکرد (نوسازی نهایی جهان در آخر زمان) می‌انجامد، جان کلام در فرهنگ اساطیری ماست» (ستاری، ۱۳۸۸: ۵۱). این بنیاد اخلاقی بر روابط انسان‌ها در سطح ملی - که بر محور حفظ سرزمین و حکومت است - تأثیر گذاشته و روابط خانوادگی را هویتی دیگر بخشیده است. در بخش اساطیری شاهنامه، بنیاد نیکو و بدی به صورت جنگ بین ایرانیان و تورانیان تجلی می‌یابد. این دو قوم، پیوند خانوادگی دارند. «در گات نیز تور نام یک قبیله ایرانی ذکر شده است» (پورداد، ۱۳۸۹: ۹۱) و طبق شاهنامه نیز تورانیان، نوادگان فریدون هستند و افراسیاب خود را «نبره فریدون و پور پشنگ» معرفی کرده است (فردوسی، ۱۳۹۰: ۸۲۶). اگرچه، در روابط خانوادگی نیز بین نیروهای نیکو و بدی آمیختگی وجود دارد؛ یعنی ممکن است این دو نیرو در کنار هم زیست کنند، مثل افراسیاب و اغریث که یکی نیروی بدی و دیگری نمودی از نیروی نیکو است. میان نیروهای نیکو، عشق و مهربانی به رابطه‌های افراد خانواده هستی داده است و در نیروهای اهریمنی، خیانت، حسادت و کینه. در عشق و احترام، نمونه‌های متعددی مثل رابطه مهر پدر و فرزند کیومرث و سیامک، فریدون و آبتین و ایرج و نیز کیخسرو و سیاوش را می‌توان نام برد که پیوندی عاشقانه دارند و هر وقت یکی از اعضای خانواده از سوی نیروی اهریمنی کشته می‌شود، کین‌خواهی آغاز می‌شود، مثل کین‌خواهی کیومرث برای سیامک، کین‌خواهی فریدون برای پدرش، آبتین، و پسرش، ایرج، کین‌خواهی کیخسرو برای سیاوش و... در مقابل عشق اعضای خانواده به هم، نمونه‌های شر نیروهای اهریمنی به صورت برادرکشی و پدرکشی نمود می‌یابد. ضحاک با خوی اهریمنی به طمع سلطنت، پدر خود را می‌کشد (همان: ۲۳). سلم و تور به طمع سلطنت بر ایران، برادر خود، ایرج را می‌کشند (همان: ۶۳). براساس متن شاهنامه چنین به نظر می‌رسد که شغاد به سبب حسادت و به دلیل باج‌گرفتن رستم از کابل، او را در چاه می‌اندازد (همان: ۱۰۴۹). افراسیاب، برادر خود، اغریث را می‌کشد به دلیل اینکه استنباط می‌کند وجود او در جنگ ایران و توران مفید نیست (همان: ۱۶۵). در این ارتباطها، خویشاوندی مهم نیست و هر فرد با توجه به هستی‌پذیری اهریمنی و اهورایی خود رفتار می‌کند. کیخسرو با ذات نیکو، در مقابله با بدی، در صدد انتقام خون پدر است، وقتی افراسیاب به او می‌گوید: «چرا کشت خواهی نیا را بگوی» (همان: ۸۲۶). کیخسرو ابتدا قتل اغریث، قتل نوذر و بعد سیاوش را دلیل این کینه‌خواهی اعلام می‌کند و می‌گوید:

به کردار بد تیز بشتافتی   مکافات آن بد کنون یافتی

(همان)

کین خواهی کیخسرو، نظیر کینه فریدون است که پوزش و عذرخواهی سلم و تور را درباره کشتن ایرج نپذیرفت. عدم ارتباط با نیروهای اهریمنی، در شاهنامه تأکید شده است؛ چنانکه مطابق با مصلحت ملی، دختران ایرانی با نیروهای اهریمنی ازدواج نکرده‌اند. فقط یک مورد ازدواج شهرناز و ارنواز با ضحاک است که از نوع ازدواج اجباری بوده و صاحب فرزند نیز نمی‌شوند. سرانجام فریدون آن‌ها را پس می‌گیرد و برای ادامه‌داشتن سلطنت در خاندان ایرانی، بعد از تطهیر با آن‌ها ازدواج می‌کند.

بفرمود شستن سرانشان نخست روانشان از آن تیرگی‌ها بشست
(همان: ۳۹)

حتی در مواردی با ازدواج پسران با نسبی از نیروی اهریمن، مخالفت شده است که نظیر آن عشق رودابه و زال است که به دلیل اینکه رودابه فرزند مهرباب و مهرباب، نوه ضحاک بود، منوچهرشاه از اینکه این ازدواج ممکن است برای آینده ایران مشکل ساز شود، با آن مخالفت کرد. سرانجام منوچهرشاه خودش با آزمودن زال و سخن ستاره‌شناسان که آینده ازدواج به نفع ایران است با ازدواج آنها موافقت می‌کند (همان: ۱۳۴-۱۳۵).

در تقابل نیکی و بدی در مهابهاراتا نیز ارتباط خانوادگی با آن همسویی یافته است. جنگ اصلی در کتاب، میان کوران و پاندوان است که عموزادگان هم هستند. تقابل درجودهن و جددهشتر به‌وضوح تقابل بدی و نیکی است. «در ادبیات هندوان، درجودهن، مظهر خشونت و قساوت و حيله‌گری و شقاوت توصیف شده است؛ ولی بالعکس، در داستان‌های هندوان، جددهشتر، پسر دهرم یعنی خیر مطلق و نیکوکاری و ذاتاً خوش‌نیت و باصفا و راستگوی و قاضی بی‌نظر شناخته شده و از این رو هرچه عمل خیر و نیکوکاری است، به او نسبت می‌دهند و آنچه موجب شر و فساد و فتنه است، در سیمای درجودهن ترسیم می‌نمایند» (مهابهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۴: ۴۲۴).

درجودهن به دلیل حسادت به پسرعموهایش، درصدد بیرون‌راندن آن‌ها آمد و علت اصلی جنگ کوران و پاندوان می‌شود. او از کودکی می‌خواست آن‌ها را بکشد. «درجودهن از جددهشتر و برادرانش بسیار در حسد بود، می‌خواست که ایشان را هلاک سازد» (همان، ج ۱: ۱۴۲). هیچ‌گاه نیز پشیمان نشد و بر نیروی اهریمنی وی نیز کسی نتوانست مانع بشود؛ چنانکه چندین بار پدرش به او توصیه کرد به دنبال حسادت نباشد؛ اما عشق پدر و فرزند، مانع این بود که او را کنار بگذارد. باینکه در تولد درجودهن به او می‌گویند که نحس است و بهتر است او را کنار بگذارد، دهرتراشت این کار را نکرد و بعد از کشته شدنش نیز خود را مسبب جنگ و مرگ فرزند خوانده است: «از بدسگالی من و از نیندیشیدن، درجودهن عاقبت کار کشته شد و دل و جگر من می‌سوزد» (همان، ج ۲: ۲۸۰). یا وقتی صد پسر او کشته می‌شوند، کرشن برای جلوگیری از نفرین، نزد دهرتراشت رفت: «بنیاد گریه کرد. دهرتراشت به های‌های به گریه درآمد و گفت: ای کرشن! روا داشتی که صد پسر مرا کشتند؟» (همان، ج ۲: ۴۷۶). کرشن در پاسخ به او گفت: «آنچه بر سر فرزندان شما آمد، آن را از آفریدگار بدانید، نه از من و نه از پاندوان» (همان: ۴۷۷). بدی او تا حدی بود که حتی راضی نشد به پاندوان آب و نانی بدهد تا در جوار او زندگی کنند و همین بدی‌ها باعث کین‌خواهی آن‌ها شد. راجه جددهشتر بعد از اتمام جنگ نزد گاندهاری رفت و پای او را بوسه داد و گفت: «ای مادر! بر تو ظاهر است که مرا در کار درجودهن هیچ تاوانی نبود. چه کنم؟ هرچند خواستم که او ما برادران را آن قدر بدهد که نانی بخوریم و خدمت او بکنیم، به هیچ وجه قبول نکرد. گاندهاری گفت: ای راجه! من می‌دانم که این را راست می‌گویی و این همه که بر سر پسران من آمد، نتیجه آن بود که سخن مرا و دهرتراشت را نشنیدند. حالا که ایشان رفتند، آفریدگار ترا به‌عوض درجودهن نگه دارد» (همان، ج ۲: ۴۹۹).

پاندوان بعد از شکست کوران، بنابه نسبت خانوادگی و عدم بدی آن‌ها، همچنان با خانواده درجودهن نیک‌رفتار بود. «راجه جددهشتر به سلطنت نشست، جمیع مهمات سلطنت به حکم عموی خود دهرتراشت می‌کرد» (همان، ج ۴: ۴۲۲).

در مقایسه کلی در این بخش، میان دو اثر تشابه وجود دارد. انسان‌هایی که بر بنیاد نیکی آفریده شده‌اند، در روابط خانوادگی و ارتباط با مردم، نیک‌رفتار هستند؛ اما انسان‌هایی که ذات بدی دارند، به دنبال دشمنی هستند. تقابل شخصیت‌های شاهنامه و مهابهاراتا این موضوع را تأیید می‌کند که همواره انسان‌هایی که ذات بد دارند، دشمنی را آغاز کرده‌اند و عاقبت، پیروزی بر اهل نیکی است.

۲-۴- فرجام انسان

در اساطیر، بر جاودانگی هستی انسان در برابر هستی دیوان (بنیاد بدی و شر) تأکید شده است: «اورمزد جاودانی است؛ اما اهریمن چنین نیست، روزی نابود می‌شود» (هینلز، ۱۳۹۳: ۸۷). در اساطیر هند نیز «هیچ‌چیز برجای نمی‌ماند به‌جز براهمن جاودانی» (وارنر، ۱۳۸۹: ۵۸). بنابر مقدمات گفته‌شده، اگرچه جاودانگی و برتری از آن نیروی نیکی است، این دو نیروی متضاد برای مدت زمانی طولانی در جهان مادی باقی هستند و گیتی میدان پیکار آنان است. «در روایت اسطوره، نیروی بدی به‌کلی نابود نمی‌شود؛ زیرا تقدیر بر آن است که تا واپسین دوره جهان در اسارت بماند و شکوفایی و آبادانی دوباره گیتی را به چشم مشاهده کند» (جهان‌پور، حق‌پرست، ۱۳۹۱: ۸۱). نظیر آن، شخصیت ضحاک است که فریدون بر او چیره می‌شود؛ اما به فرمان سروش که به او می‌گوید که هنوز زمان کشتن او فرا نرسیده است (فردوسی، ۱۳۹۰: ۴۳)، او را نمی‌کشد و در کوه دماوند برای همیشه زندانی می‌کند (همان: ۴۴). «اسارت ضحاک در واقع اسارت اهریمن به دست اورمزد است که باید نمیرد و در سرانجام جهان نیکی را ببیند» (جهان‌پور، حق‌پرست، ۱۳۹۱: ۷۹). اما غیر از آن، تمام نیروهای اهریمنی و دیوان در شاهنامه کشته می‌شوند، نظیر اهریمن که به دست هوشنگ کشته می‌شود، برادران ایرج (سلم و تور) به دست منوچهر کشته می‌شوند و عاقبت کیخسرو، افراسیاب را می‌کشد. در مقابل، انسان‌های نیک به‌گونه‌ای به جاودانگی می‌رسند، مثل سیاوش که با مرگش، گیاه از خون او می‌روید که گویی ادامه زندگی سیاوش است. فردوسی گفته است:

ز خاکی که خون سیاوش بخورد   به ابر اندر آمد درختی ز گرد
نگاریده بر برگ‌ها چهر او   همه بوی مشک آمد از مهر او
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۳۷۹)

در دو اثر، جاودانگی انسان بدون مرگ طبیعی در شخصیت کیخسرو و جددهشتر آمده است که هردو نیروی نیکی هستند که بر نیروی بدی چیره شده‌اند. هردو پس از اینکه بر بدی پیروز می‌شوند، مدتی که آرامش را با پادشاهی خود ایجاد کردند، به یک دلیل اصلی که بدی بر آن‌ها چیره نشود، از سلطنت کناره‌گیری می‌کنند و هستی جاوید می‌یابند. کیخسرو به این دلیل کناره‌گیری می‌کند که نژاد اهریمنی (باتوجه به نسبش با افراسیاب) در او هست و می‌ترسد مبادا همانند پدر بزرگش شود و به اهریمن گرفتار شده و از راستی دور شود.

روانم نباید که آرد منی   بداندیشسی و کیش اهریمنی
(همان: ۸۲۹)

سروش نیز به او وعده دیدار می‌دهد؛ بنابراین همه درباریان را گرد هم می‌آورد و سلطنت را به لهراسب می‌سپارد و به آن‌ها می‌گوید:

من اکنون روان را همی پرورم   که بر نیکنایم مگر بگذرم
...سوی داور پاک خواهم شدن   نیینم همی راه باز آمدن
(همان: ۸۴۸)

چند تن از بزرگان، مثل رستم، گیو و بیژن همراه او می‌شوند. وقتی به کوه می‌رسند، کیخسرو دستور می‌دهد بازگردند. رستم و گودرز بازمی‌گردند؛ اما بقیه همراهی می‌کنند تا به چشمه‌ای می‌رسند و در آنجا کیخسرو اتمام حجت می‌کند که فردا

او را نخواهند دید و توصیه می‌کند بازگردند، وگرنه گرفتار برف خواهند شد. آن‌ها باز نمی‌گردند و صبح کیخسرو بعد از آنکه «بر آن آب روشن سر و تن بشست» (همان: ۸۵۱)، ناپدید می‌شود.

در مه‌بهاراتا جددهشتر بعد از پیروزی بر تخت می‌نشیند. او نمونه‌عالی یک شاه فرزانه، دادگر و مطلوب است و مردمان و اعضای سلطنت نیز او را دوست دارند؛ اما او به سبب کشتار عظیم و به دست آمدن پادشاهی با خون‌ریزی، اندوهگین است و علاقه‌ای به حکومت ندارد و در صدد کناره‌گیری است و می‌گوید: «دل من به عبادت بسیار مایل شده است» (مه‌بهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۴: ۴۲۵).

دهرتراشت تا زمانی که زنده است، جددهشتر را بر حکومت مجبور می‌کند. بعد از مرگ او و مرگ کرشن که او را به جنگ با پاندوان راهنمایی کرده بود، برای کناره‌گیری مصمم‌تر می‌شود. همچنین بعد از سی‌وشش سال سلطنت او، «شگون‌های بد بر ایشان ظاهر شدن گرفت ... و آفتاب بی‌نور و بی‌شعاع به‌نظر درمی‌آمد و از اطراف خورشید، هاله سیاه در روز ظاهر می‌شد» (مه‌بهاراتا، ۱۳۵۸، ج ۴: ۴۶۹). او از وقوع شگون‌های بد نگران می‌شود و می‌ترسد نیروهای اهریمنی بر او چیره شود. برادران دیگر نیز با او هم‌داستان می‌شوند که باهم ترک سلطنت کنند (همان: ۴۹۱). جددهشتر تخت شاهی را به نبیره ارجن می‌سپارد. برهمن را آموزگار و راهنمای او قرار می‌دهد و بعد از خداحافظی از بزرگان شهر، آیین قربانی مردگان را انجام می‌دهد و آتش مقدس را خاموش می‌کند. سپس با لباس راهبان دنیا، همراه پنج برادر و درویدی (زنش) و سگش از شهر خارج می‌شوند و به جانب آفتاب می‌روند (همان: ۴۹۲). آن‌ها در میانه راه یکی‌یکی می‌میرند و جددهشتر با سگش به آن جهان وارد می‌شود. در آنجا چندین بار امتحان می‌شود و نمی‌خواهد بدون خانواده‌اش وارد سرگ (بهشت) شود؛ تا اینکه خدای «اندر» با درخواست او موافقت می‌کند. او بعد از غسل به صورت دیوت‌ها درمی‌آید و به بهشت می‌رود و خانواده‌اش را در آنجا می‌یابد (همان: ۵۰۰).

بنابراین در مقایسه کلی دو اثر نیز مشخص است انسان‌هایی که آفرینش آن‌ها بر بنیاد نیکی است، فرجام نیک دارند و به جاودانگی می‌رسند که نمونه آن جددهشتر و کیخسرو هستند که هر دو در مقابله با نیروهای بدی ایستادند. آنان بعد از اینکه پیروز شدند، به این دلیل که مبدا خوی اهریمنی بگیرند، از حکومت کناره‌گیری کردند و به جهان جاودانگی پیوستند.

۳- نتیجه‌گیری

شاهنامه و مه‌بهاراتا، دو اثر برجسته ادبیات اساطیری و حماسی جهان هستند که در زمینه هستی‌شناسی انسان و روابط انسانی، در آن دو شباهت‌هایی وجود دارد. ساختار اصلی روابط انسان در دو اثر، بر بنیاد نیکی و بدی است که هدف آفرینش انسان در اسطوره ایران و هند بیان شده است. در این مقاله بحث آفرینش و هستی‌پذیری انسان، زندگی انسان در جهان، روابط خانوادگی و ملی انسان و سرانجام آن در هستی، بر بنیاد نیکی و بدی اسطوره بررسی شد. نتایج بررسی، مشابهت دو اثر را نشان داد. در هستی‌پذیری و آفرینش انسان، انسان‌های اهورایی، آفرینش نیکو یا ذات نیک دارند؛ اما نیروهای اهریمنی یا پیکرگردانی، از دیوان و اهریمن هستند یا ذات اهریمنی در کردار آن‌ها هستی یافته است؛ مثل ضحاک و افراسیاب که باتوجه به مستندات بازمانده، هستی و وجودشان حاصل پیکرگردانی موجودات اهریمنی است. در مه‌بهاراتا، پاندوان مستقیماً از خدایان به وجود آمده‌اند؛ اما کوران از پاره‌گوشتی در کوزه. همچنین پیکرگردانی نیروهای نیک به شکل‌های مختلف، برای یاری‌رسانی به انسان است تا بر نیروهای بدی فائق آید. در روابط انسانی، نیروهای نیک همواره خوب هستند؛ اما انسان‌های اهریمن صفت پیوسته بدی می‌کنند و روابط خانوادگی و مهر خویشاوندی را نادیده می‌گیرند. جدال نیروی بدی و نیکی در ارتباطات خانوادگی، بر روابط ملی تأثیر گذاشته است و در هر دو اثر، باعث بروز جنگ شده و سرانجام نیروی نیک بر بدی غالب شده است؛ چنانکه در شاهنامه، کیومرث، فریدون و کیخسرو بر اهریمن، ضحاک و تورانیان غلبه می‌کنند. در مه‌بهاراتا نیز پاندوان، کوران (عموزادگان خود) را شکست می‌دهند. شخصیت کیخسرو که سرانجام با کشتن افراسیاب، تورانیان را شکست می‌دهد،

همانند جددهشتر در مهابهاراتا است که با کشتن کوران پادشاه می‌شود. بدین ترتیب اهداف آفرینش انسان در اسطوره که جدال با بدی و پیروزی بر آن است، در دو داستان آمده است. در فرجام انسان نیز نیروهای بدی در جهان نابود می‌شوند یا برای همیشه اسیر می‌مانند تا سرانجام، غلبه نیکی بر بدی را ببیند؛ اما نیروهای نیکی به هستی جاوید می‌رسند؛ چنانکه در شاهنامه و مهابهاراتا، نیروهای بدی در قالب دیوان می‌میرند و هستی جاوید ندارند؛ اما فرجام آن انسانی که بدون مرگ به جاودانگی رسیده، در شخصیت کیخسرو و راجه جددهشتر نمود می‌یابد. هردو بعد از غلبه بر نیروی بدی، وقتی که آرامش را با سلطنت نیکی تثبیت می‌کنند، به دلیل اینکه مبادا گرفتار خوی اهریمنی شوند، از سلطنت کناره می‌گیرند و هردو بدون مرگ طبیعی به جاودانگی می‌رسند.

۴- منابع

- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیری ایران*، تهران: سمت.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۲). نشانه‌های سرشت اساطیری افراسیاب در شاهنامه، *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، ۲: ۷-۳۲.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). *اسطوره بیان نمادین*، تهران: سروش.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*، ج ۲، تهران: آگه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). *جستاری چند در فرهنگ ایران*، تهران: فکر روز.
- پورداد، ابراهیم. (۱۳۸۰). *یسنّا، تهران: اساطیر*.
- پورداد، ابراهیم. (۱۳۸۹). *گات‌ها، تهران: اساطیر*.
- تریبتهی، راماشنکر. (۱۴۰۰). *تاریخ هند قدیم*، ترجمه سید ابوالفضل عزیزاده طباطبایی، تهران: آواها.
- جهان‌پور، فاطمه؛ حق‌پرست، لیلا. (۱۳۹۱). بازآفرینی اسطوره بندهشی و مزدایی آفرینش در داستان ضحاک، *جستارهای ادبی*، ۱۷۷: ۸۳-۶۲.
- دارمستر، م. ژ. (۱۳۵۴). *وجوه مشترک میان مهابهارات و شاهنامه*، ترجمه جلال ستاری هنر و مردم، ۱۵۳-۱۵۴: ۱۷-۳۳.
- دبیرسیاقتی، سید محمد. (۱۳۸۳). *زندگینامه فردوسی و سرگذشت شاهنامه*، تهران: قطره.
- دهقان‌زاده، سجاد. (۱۳۹۴). *هستی‌شناسی قدسی در اساطیر*، پژوهش‌های ادیبانی، ۳(۵): ۹۹-۱۱۴.
- ریگ‌ودا. (۱۳۷۲). *گزیده سرودهای ریگ‌ودا (قدیمی‌ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو)* به تحقیق و ترجمه و مقدمه سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: نقره.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۴). *تاریخ مردم ایران*، تهران: امیرکبیر.
- ستاری، جلال. (۱۳۸۸). *جهان اسطوره‌شناسی، اسطوره‌های ایرانی*، چاپ دوم، تهران: مرکز.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۵۷). *بنیان اساطیری حماسه ملی ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، ۱۲۵: ۱-۶۱.
- سن، ک. م. (۱۳۷۵). *هندویسیم*، ترجمه ع. پاشایی، تهران: فکر روز.
- علائی، مهدی. (۱۳۸۶). *بررسی زبانی و مفهومی بهگودگیتا (همراه با مباحث تطبیقی در هرفان ایران)*، رساله دکتری، به راهنمایی محمدتقی راشد محصل، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). *شاهنامه*، ج ۱، برپایه چاپ مسکو، تهران: هرمس.
- فرنیغ‌دادگی. (۱۳۸۰). *بندهش*، گزارنده: مهرداد بهار، تهران: توس.
- قائمی، فرزاد. (۱۳۹۴). *تحلیل تطبیقی اسطوره ضحاک مادر دوش، پژوهشنامه ادب حماسی*، ۱۹: ۲۷-۶۵.

کریستین سن، آرتور. (۱۳۹۳). نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: چشمه، چاپ سوم.

لوی استروس، کلود. (۱۳۸۹). اسطوره و معنا، ترجمه شهرام خسروی، تهران: مرکز.

مظفری، نسرين. (۱۳۸۹). نقد تطبیقی جایگاه انسان در شاهنامه و مهابهاراتا، تهران: شلاک.

مهابهاراتا. (۱۳۵۸). مهابهاراتا (بزرگ‌ترین منظومه کهنه موجود جهان به زبان سانسکریت)، ترجمه میرغیاث‌الدین علی قزوینی مشهور به نقیب خان، به تحقیق و تصحیح و تحشیه سید محمدرضا جلالی نائینی و ن.س. شوکلا، تهران: طهوری.

وارنر، رکس. (۱۳۸۹). دانشنامه اساطیر جهان، برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: اسطوره.

واشقانی فراهانی، ابراهیم. (۱۳۹۹). داستان آرش، بازمانده اسطوره «ایزد روشنایی کماندار» در اقوام هندواروپایی باستان،

مطالعات شبه‌قاره، ۱۲(۳۹): ۲۶۳-۲۸۲.

ون نوتن، بی. ای. (۱۳۹۸). مهابهارات حماسه ملی و اساطیری هند، بازنویسی ویلیام باک، ترجمه فرنوش اولاد، تهران: چشمه (کتاب الکترونیک).

هینلز، جان راسل. (۱۳۹۳). شناخت اساطیر ایران، ترجمه باجلان فرخی، تهران: اساطیر.

Eliade, M. (1959). **The Sacred and The Profane: The Nature of Religion**. Translated by Willard R. Trask. New York: Harcourt.